

SPACE AND TIME ORGANIZATION OF THE CHURCH TERRITORIAL DIVISION IN UKRAINE (BY THE EXAMPLE OF THE ORTHODOX CHURCH)

¹Sergiy BORTNYK, ²Mykhaylo KHARYSHYN

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

¹bs_7@ukr.net

Abstract: The paper substantiates the need for a comprehensive study of the administrative-territorial division of the Orthodox Church in Ukraine from its inception to the present in the spatial and time dimensions. The authors analyze the status and methodology of studying the problem, describe the major research methods and focus on spatial analysis, which in combination with the results of existing analytical work by the method of zoning will allow catching geoconfessional situation at a certain timeframe of the development of the Church. The paper for the first defines basic time steps of spatial changes in Church territorial division and determines the multifactorial influence of historical-geographical processes on the administrative-territorial organization of the Orthodox Church in Ukraine. The practical result of such research should be creation, with the help of cartographic methods, of historical-geographical Atlas of the Orthodox Church in Ukraine.

Key words: church territorial division, territorial-administrative unit, Church, Metropolitanate.

UDC: 911.3

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)

¹Сергій БОРТНИК, ²Михайло ХАРИШИН

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Міністерство закордонних справ України

¹bs_7@ukr.net

Анотація: У статті обґрунтовується необхідність комплексного дослідження адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні у просторовому та часовому вимірі з моменту її виникнення до сьогодення. Аналізуються стан та методологія вивчення проблеми, подається характеристика основних методів її дослідження, звертається увага на просторовий аналіз, що у поєднанні з результатами наявних аналітичних праць методом районування дозволить зафіксувати стан геоконфесійної ситуації на певному часовому відтинку розвитку церкви. Вперше виокремлюються основні часові етапи територіальних змін в церковному устрої, визначається багатофакторний вплив історико-географічних процесів на адміністративно-територіальний устрій православної церкви в Україні. Практичним результатом такого дослідження має стати створення за допомогою картографічних методів історико-географічного атласу православної церкви в Україні.

Ключові слова: устрій, територіально-адміністративна одиниця, церква, митрополія.

УДК: 911.3

Постановка проблеми. Адміністративно-територіальний устрій традиційних церков в Україні є складним суспільним та суспільно-географічним феноменом, який перманентно формується у залежності від суспільних умов. Історико-географічні, природно-географічні, соціально-економічні, геодемографічні умови суспільного розвитку безпосередньо визначають часові, управлінські та територіальні параметри організації формування і подальшої трансформації церковного устрою, окреслюють географічні межі адміністративно-територіальних церковних одиниць. В умовах геополітичного та цивілізаційного вибору України, спрямованого на повернення країни в лоно європейських народів, питання щодо ролі та місця церкви у цьому процесі набуває особливої актуальності. Першочерговим, на наш погляд, є комплексне дослідження адміністративно-

територіального устрою традиційних християнських церков в Україні у просторовому та часовому вимірі з моменту їх виникнення до сьогодення. Передусім, це стосується православної церкви – визначальної у національному вимірі конфесії в Україні.

На географічному факультеті Київського національного університету розпочато за ініціативи та керівництвом професора Бортника С.Ю. комплексну роботу над Атласом «Церковно-адміністративний устрій в Україні: IX-XXI століття». Результатом такого дослідження, серед іншого, стане картографічне відновлення територіальних меж та територіальної структури православної церкви та інших церков в Україні як у часовому, так і в просторовому вимірах. Проведена робота дозволить також виявити перспективні напрямки нових наукових досліджень діяльності церкви в Україні.

Результати реконструкції історико-географічних меж церковних адміністративно-територіаль-

них одиниць дозволять повніше вивчити локальну специфічність менталітету того чи іншого регіону України, визначити основні місця традиційного районування православної церкви як на території сучасної України, так і поза її межами. Визначення ступеню впливу геополітичних процесів на територіальну трансформацію церкви в Україні слугуватиме проведенню діалогу між Українською державою та провідними православними церквами світу стосовно церковного будівництва в Україні, підтримувати міжконфесійну злагоду в державі в умовах нинішньої поліцерковності, розбудовувати сучасне громадянське суспільство.

Мета. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми, окреслити основні методологічні та методичні засади дослідження і на прикладі православної церкви виокремити базові просторово-часові періоди трансформації її адміністративно-територіального устрою. Привернути увагу до вивчення факторного впливу на організацію церковно-територіального устрою в Україні та до основних закономірностей його формування.

Виклад основного матеріалу. Географія релігій, як окрема наука, є відносно новою дисципліною, яка виокремилася та сформувалася на основі таких предметів як історія релігій, релігієзнавство, суспільна географія, історія та історія культури. За останні десятиріччя в Україні з'явилася низка наукових досліджень, спрямованих на подальший розвиток географії релігій: опубліковані наукові статті, захищені дисертації, випущено посібники тощо, в яких обґрунтовується предмет і об'єкт дисципліни, розроблено термінологічно-понятійний апарат, здійснено перші спроби географічно-релігійного районування традиційних конфесій на основі окремих регіонів (областей) України [6, с. 31]. Безперечно, подібні дослідження мають велике практичне значення, особливо при здійсненні адміністративно-територіальної реформи в нашій державі. Вони значною мірою допомагають зрозуміти специфіку регіону, краю, певної території, особливості менталітету його населення, точніше визначити межі територіальних громад з урахуванням історично-традиційних адміністративних меж домінуючої тут конфесії.

Разом з тим, наразі відсутні наукові розробки, які б цілісно висвітлювали еволюцію територіального устрою традиційних церков у межах усієї території України, насамперед православної церкви, від часу появи християнства в нашій країні по сьогоднішній день. Специфічність церковної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, викликаних тривалою історичною розчленованістю українських земель, трансформація державного впливу на процес церковного будівництва в Україні, а також на світогляд дослідників української церкви дають підстави стверджувати, що географія дослідження даної проблематики охоплює, щонайменше, *чотири основні просторово-часові групи наукових розробок*, а саме: 1. напрацювання дослідників XIX ст. – початку XX ст.; 2. дослідження вітчизняних науковців

кінця 10-х років – початку 90-х років XX ст.; 3. фахові розвідки зарубіжних науковців; 4. новітні напрацювання українських учених від початку 90-х років XX століття по сьогоднішній час.

Уже первинний аналіз наявних досліджень дає підстави стверджувати про недостатню увагу науковців до проблеми власне територіального устрою церкви. Йдеться, передусім, про наукові студії вітчизняних істориків, як світських, так і церковних, в яких акцент, зазвичай, робився на адміністративному устрої або ж на церковно-територіальному устрої окремого краю у певний історичний період [5]. У своїх працях науковці, як правило, подавали виклад подій в історії церкви, пов'язували їх із тогочасними суспільними, політичними процесами, висвітлювали як позитивні, так і негативні риси українського церковного адміністративного устрою – такі як засади демократизму, соборності, виборності або ж кастовості, замкнутості, політичної недалекоглядності, корумпованості тощо в адміністративному устрої, котрі призводили до відчуженості між православною церквою і мирянами, а в кінцевому результаті і до зміни її канонічного статусу [2]. Звідси, пошук оптимальної моделі церковного устрою, яка б відповідала історичним традиціям, канонічним вимогам і, водночас, реаліям сьогодення – є одним із головних завдань проводу сучасних українських церков та науковців [7, с. 24]. А таке завдання без вияснення динаміки територіальних трансформацій адміністративних одиниць православної та інших східних церков протягом усього періоду їх функціонування на території України є, на нашу, досить проблематичним.

Цільовий аналіз основних напрямків наявних досліджень дозволить виявити ступінь глибини вивчення та висвітлення процесів формування церковного адміністративно-територіального устрою в Україні в різні історичні періоди вітчизняної історії, починаючи від появи перших християнських пам'яток на території сучасної України, хрещення Київської Русі та закінчуючи сьогоденням. У сукупності, це дозволить визначити головні проблемні напрямки у дослідженні цієї тематики, а також запропонувати відповідні перспективні наукові проекти для подальшого вивчення. Це стосується і актуальних на сьогодні студій щодо георелігійного положення України, удосконалення адміністративно-територіального устрою релігійних конфесій, вивчення доцільності розміщення нових сакральних споруд тощо [6, с. 31].

Повноцінне дослідження цієї проблематики неможливе без характеристики основних суспільно-географічних концепцій територіальної організації суспільства. Позаяк церква є інтегральною частиною суспільства, розвиток її адміністративно-територіального устрою нерозривно пов'язаний з еволюцією адміністративно-територіального устрою країни, на території якої вона функціонує. Розвиток людського суспільства, удосконалення форм його життєдіяльності та взаємодії з навколишнім середовищем безпосередньо впливають на саму

сутність адміністративно-територіального устрою як складного суспільно-географічного феномену. На сьогодні організація територіального рівня управління більшості європейських країн здійснюється в рамках органічної концепції (укрупнення існуючих адміністративно-територіальних одиниць) чи функціональної концепції (створення організацій між комунального співробітництва) [8, с. 4-5]. Власне, аналіз наукових концепцій адміністративно-територіального реформування дасть можливість виявити головні критерії формування структури православної церкви та на цій основі визначити сутність базового поняття «церковна адміністративно-територіальна одиниця» як невід'ємної суспільної системи, сформулювати визначення таких основних терміноелементів типових територіальних форм церковного устрою в Україні як: «церква», «екзархат», «митрополія», «єпархія», «парафія», «церковний округ» тощо. При цьому, необхідно виходити з того, що адміністративно-територіальна одиниця включає в себе такі елементи територіальної субсистеми, формальною моделлю якої (субсистеми) вона є, як центр, межі та територію, але не відображає функціонального поділу території на ядро, основу, периферію, а також зовнішні зв'язки [3, с. 12-13].

Методологічною основою дослідження повинні стати ключові принципи сучасної суспільної географії: територіальність, системність, об'єктивність, багатфакторність та історизм. Наближенню до об'єктивності, істинності пізнавального процесу сприятиме використання комплексу загальнонаукових та спеціальних методів: історичного і логічного, абстрактного та конкретного, системного, класифікаційного, порівняльного, літературного, методу просторового аналізу тощо.

Важливим тут також вбачається використання евристичного методу з його складовими - бібліографічною та архівною евристикою, що є важливою умовою проведення результативних історико-географічних студій.

При дослідженні релігійно-географічної ситуації в Україні у конкретний історичний період необхідно звертатися до геоситуаційного методу, який включає у себе детальне вивчення взаємного впливу умов і обставин (насамперед історико-географічних та політичних), що формували існуючу на той момент геоконфесійну ситуацію та могли слугувати причиною нерідко радикальних змін.

Важливе значення, при цьому, матиме просторовий аналіз, який, поєднуючи результати наявних аналітичних досліджень, методом районування фіксуватиме стан геоконфесійної ситуації на певній стадії розвитку церкви. Результатом просторового аналізу стане створення за допомогою картографічних методів тематичних георелігійних карт [6, с. 31-32].

Поєднання різних методів дозволить чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми, виявити закономірності і специфіку процесів, які відбувалися в церковному житті України, вписати їх в історичний контекст та, відповідно, максимально

точно визначити географічні межі і структуру адміністративного устрою православної церкви на території України в різні історичні відтинки часу.

Наявна на сьогодні теоретична та методологічна база загалом дозволяє відтворити у просторі та в часі організацію та трансформацію церковного устрою по усьому периметру українських земель, виокремити на прикладі православної церкви основні етапи формування її адміністративно-територіального поділу в Україні та поза межами сучасної української території.

На наш погляд, на початковому етапі дослідження цієї проблеми доцільно визначити наступну періодизацію, що безпосередньо пов'язана із загальною історією християнства в Україні:

1. Середина I ст. – 988 рік. Поява перших християнських церковно-адміністративних одиниць на території сучасної України.

1.1. географія перших згадок про християнство на території сучасної України.

1.2. територіальні межі християнських єпархій на півдні України.

2. 988 – 1596 рр. Функціонування Київської митрополії у складі Константинопольського патріархату як мононаціональної православної церкви. Виокремлення Галицької та Литовської митрополій.

2.1. Київська митрополія доби Київської Русі (988 – 1240 рр.).

2.2. територіальні межі православної церкви в Україні у період занепаду давньоруської держави та утворення Московської митрополії (1240-1458 рр.).

2.3. адміністративно-територіальний устрій православної церкви литовсько-польської доби (1458 – 1596 рр.).

3. 1596 – 1686 рр. Київська митрополія в умовах церковної (православної та греко-католицької) біконфесійності XVI – XVII століть.

3.1. трансформація географії адміністративно-територіального устрою православної церкви у другій половині XVI – першій половині XVII століть.

3.2. православна Київська митрополія у роки Визвольної війни українського народу (1648 - 1657 рр.).

3.3. адміністративно-територіальний устрій православної церкви у другій половині XVII століття (1657 - 1686 рр.).

4. 1686 рік – 1990 рік. Українська православна церква у складі Російської православної церкви.

4.1. українські православні єпархії у складі Московського патріархату (1686 - 1721 рр.).

4.2. церковний адміністративно-територіальний устрій в Україні у синодальний період Російської православної церкви (1721-1917 рр.).

4.3. православна церква в Україні у міжвоєнний період. Український екзархат Російської православної церкви (1917-1939 рр.).

4.4. Українська церква у роки Другої світової війни (1939 - 1945 рр.).

4.5. адміністративно-територіальний устрій Українського екзархату Російської православної церкви у повоєнний період (1945 - 1990 рр.).

5. 1990 рік – до сьогодні. Поліцерковний устрій в сучасній Україні.

5.1. загальна характеристика основних православних (східних) церков в Україні.

5.1. церковний устрій Української православної церкви (Московський Патріархат).

5.2. адміністративно-територіальний устрій Української православної церкви Київського патріархату.

5.3. трансформація церковного устрою Української автокефальної православної церкви.

5.4. територіальна структура Української греко-католицької церкви в Україні.

Визначення основних трансформаційних етапів у формуванні церковного устрою в Україні та ґрунтовне дослідження церковного життя конкретного історичного відтинку дозволить більш повно з'ясувати адміністративну структуру тогочасної української церкви, особливості управління нею тощо.

Дослідження, на нашу думку, слід супроводжувати географічним описом меж українських церков, кількості епархій, визначенням їх основних монастирів тощо. Важливе місце тут має бути відведено аналізу та картографічному викладу геоконфесійного районування церков східного віросповідання, які діють в Україні після відновлення її державності у 1991 р.

Не менш важливе місце при реконструкції адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні посідатиме *факторний аналіз його просторово-часових трансформацій*. Відповідно до визначеної вище періодизації доцільно проаналізувати вплив історико-географічних, природно-географічних, соціально-економічних, освітнянських, демографічних та інших чинників та умов на формування церковного адміністративно-територіального устрою в Україні, спроектувати події, які мали місце в житті українського суспільства, на географію діяльності православної церкви, динаміку розвитку епархіального устрою, великих монастирів, а також на територіальну трансформацію церкви в Україні та поза її межами.

Реконструкція церковного адміністративно-територіального устрою в Україні буде неповною без з'ясування *просторово-часових закономірностей організації суспільних інституцій*. У цьому контексті ключове значення матиме аналіз геополітичних змін, які відбувалися в Україні та навколо неї, їх вплив на формування державної ідеології, яка, усвою чергу, спонукала до неминучих трансформаційних процесів в церкві та відповідних перемін в її адміністративно-територіальному устрої [F; G].

Серед складного комплексу факторів такого впливу головне місце відігравала реалізація планів держав чи державних утворень, які існували або до складу яких входила територія сучасної України, стосовно українських земель. Київська доба Української державності, українські землі литовсько-польського періоду, у складі Російської та Австро-Угорської імперій, у часи більшовицького засилля та німецької окупації у сукупності визначали місце церкви у системі державних інституцій, формували її ідеологічне призначення, структуру та територіальний устрій. Як правило, слідом за трансформацією політичного та, відповідно, адміністративно-територіального устрою українських земель йшли зміни устрою церковно-територіального [4; 7].

У контексті змін державної політики розвивалися церковні структури. Вертикаль духовної влади, пріоритетність епархій визначалися за загальноприйнятою в державі схемою, які мали на меті абсолютну інтеграцію церкви в систему тогочасного загальнодержавного управління.

Підсумовуючи зазначимо, що розпочате комплексне дослідження проблеми просторово-часової організації церковно-територіального устрою в Україні (на прикладі православної церкви) дозволить визначити рівень науково-теоретичного вивчення та часової реконструкції адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні, розробити науково-прикладні механізми та технології досягнення необхідних результатів. Результати дослідження дозволять сформулювати, серед іншого, низку практичних рекомендацій щодо підтримки взаємоприйнятних міжконфесійних відносин в Україні в умовах багатоцерковності, допоможуть удосконалити адміністративно-територіальний устрій традиційних східних церков, а також сприятимуть успішному реформуванню адміністративно-територіального устрою в Україні.

На географічному факультеті Київського національного університету розпочато за ініціатииви професора Бортника С. Ю. розпочато комплексну роботу над Атласом «Церковно-адміністративний устрій в Україні. IX-XXI століття». Результатом такого дослідження, серед іншого, стане картографічне відновлення територіальних меж православної церкви та інших церков в Україні як у часовому, так і в просторовому вимірах. Проведена робота дозволить також виявити перспективні напрямки нових наукових досліджень діяльності церкви в Україні.

References:

1. Ėpiskop Sil'vestr. *Cerkovnij ustrij v Ukraїni* [Church government in Ukraine]. Neu-Ulm, 1946, 64 p. (In Ukrainian).
2. Harišin M., Mordvincev V. *Rosijs'ke samoderžavstvo ta Kiivs'ka mitropoliča kafedra abo âk Ukraїns'ka pravoslavna cerkva pozbulasâ avtokefal'nosti* [Russian autocracy and the Kyiv Metropolitan Department or how the Ukrainian Orthodox Church lost autocephaly]. Kyiv, 1999, 333 p. (In Ukrainian).

3. Kučabs'kij O. *Teoretiko-metodologični zasadi administrativno-teritorial'noi organizacii Ukraïni* [Theoretical and methodological principles of the administrative-territorial organization of Ukraine]. Author's abstract of Doctor's Thesis in State Governance. Kharkiv, 2010, 35 p. (In Ukrainian).

4. Liman Ī. *Deržavna cerkva i deržavna vlada: Pivdenna Ukraïna (1775 – 1861)* [State Church and State Power: the Southern Ukraine (1775 – 1861)]. Zaporizhia, 2004, 400 p. (In Ukrainian).

5. Liman Ī. *Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukraïni (1775-1861)* [Orthodox Church in Southern Ukraine (1775-1861)]. Author's abstract of Doctor's Thesis in Historical Sciences. Kharkiv, 2005, 33 p. (In Ukrainian).

6. Mezencev K., Kogat'ko Ū. *Metodi doslidžennâ geografii religii: docil'nist' vikoristannâ, sistematizaciâ, potencial kartografičnogo ta centrografičnogo metodiv* [Research methods in geography of religion: feasibility of use, classification, potential of mapping and centrography]. *Visnik Kiïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Ševčenko. Geografiâ* [Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko. Geography Series]. 2009, Vol. 56, pp.30-36. (In Ukrainian).

7. Šugal'ova Ī. *Ustrij ukraïns'kih pravoslavnih êparhij: tradicijni zasadi i naprâm evolucij (kinec' XVIII – seredina XIX st.)* [The Ukrainian Orthodox dioceses: traditional foundations and the direction of evolution (the end of XVIII – middle of XIX centuries)]. *Naukovi pracì istoričnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu* [Scientific papers of the historical faculty of Zaporizhia National University], 2004, Vol. 38, pp. 24-39. (In Ukrainian).

8. Titenko Z. *Suspil'no-geografični aspekti administrativno-teritorial'nogo ustroû oblasnogo regionu (na prikladi Odes'koï oblasti)* [Human-geographical aspects of the regional administrative-territorial division (example of Odessa Region)]. Author's abstract of PhD Thesis. Odessa, 2007, 20 p. (In Ukrainian).
